

*‘s a’ tett’ mezején álltok ‘s akkor megszűnik a’ polemia, ‘s a’ büntető törvény-
szék’ hatása következik’.*²⁹

Az elmérgesedő polémia tehát egyre erősebb politikai töltetet kapott. A magyar vitázók ilyen törekvéseket kerestek, és találtak is – a „pán-szlávizmus apostolainak” minősített – Ján Kollár, valamint P. J. Šafárik irodalmi és tudományos munkáiban is. Molnár Sándor „A szláv népek” című, 1841-es nagy írásában egyebek mellett a szláv irodalmi kölcsönösségre is kitért. Ján Kollár „Az irodalmi kölcsönösségről” című, 5–6 esztendővel korábban írott tudományos munkájában is többet látott, mint a tudományos, irodalmi, nyelvi és egyéb kapcsolatok ápolására irányuló egyszerű törekvést. Ha ugyanis az oroszok, a lengyelek, a csehek és a szerbek szellemi értelemben egy népet képeznek – érvelt a magyar vitázó –, akkor „népalakítást alkalmasint csakhamar státusalakítás fog önkényt követni”. A szláv nemzeti ébredés ismeretében előre jelezhető, hogy húsz év múlva „e’ szláv tartományok nagy részében megérték a’ kedélyek egy nemzeti háborúra a’ magyarok és németek ellen...”! Ezek mögött a szláv törekvések mögött – amelyek szerinte csak részben léptek fel az irodalomban, a kortársaihoz (Széchenyihez, Deákhhoz, Kossuthoz vagy Wesselényihez) hasonlóan – Molnár Sándor is ott látta a fenyegetően terjeszkedő Oroszországot, az orosz politika kezét.³⁰ Talán Zmeskál Jób foglalta legtömörebben össze a magyar félelmek lényegét: „... *literatori fraternizálástól politikai szövetkezésig ... csak egy parányi lépés*” van!³¹ Az orosz veszélytől való félelem persze nem magyar találmány volt. Akkoriban szinte egész Nyugat-Európát és az osztrák–német kormányzatot is komolyan foglalkoztatta. A magyar liberálisok egy részében azonban – olykor a herderi nemzethalál víziót is kiváltva – a magyarság kedvezőtlen földrajzi, stratégiai, etnikai és számbeli helyzete a pán-szláv veszély túlzó megítélését váltotta ki. Ezt elkerülendő is szorgalmazták tehát a lehetőleg minél gyorsabb magyarosodást és magyarosítást. Szontagh Gusztáv szavaival élve ugyanis, „*ha ... magyarosodás által egyé nem forradnánk, a német vagy szláv elem elébb vagy utóbb elnyelné nemzetiségünket s még a nevünk is elenyészne a világ történetében. Nemzetisedésünk kérdése tehát, ránk nézve ... élet vagy halál kérdése*”.³²

5. Deák Ferenc nemzetfelfogása (1848 előtt)

Jeles évfordulók táján megszapornak a méltatott személy politikai, történelmi szerepét, jelentőségét elemző, értékelő írások. Ez így van rendjén. A

mostani Deák-évforduló kapcsán viszont elgondolkodtató, hogy a Deák Ferenc életművével foglalkozó írások között alig akadnak a deáki nemzetfelfogás kialakulását, fejlődését, nemzeti-nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját vizsgáló munkák. Ha pedig ezt teszik, akkor a vizsgálódás középpontjába szinte kizárólag az „érett Deák” 1867 előtti (vagy: utáni) nézeteit állítják. Ezáltal az a téves benyomás támadhat, hogy a „haza bölcse” életművében ez a kérdéskör vagy nem volt jelentős (mert nemzetfelfogása, nemzetiségi politikája úgymond alapjaiban megegyezett a kortársak, Wesselényi, Kölcsey stb. „egy politikai nemzet”-ről kialakított álláspontjával), vagy talán nem is voltak – elemzésre, méltatásra számot tartó – koherens, átfogó nézetei nemzetről, nemzetiségről, nyelvről, nemzetiségi politikáról. Ezt a téves megközelítést megerősíteni látszanak azok az elemzések, amelyek a diéta munkájába 1833-ban bekapcsolódó, 30 esztendő Deákot többnyire olyan érett, kiforrott politikusként láttatják, akinek liberális nézetei, elvei, mentalitása, értékrendje a későbbiekben már nem igen változtak.¹

A tisztánlátást kétségtelenül megnehezíti, hogy Deák Ferencnek nagyon kevés olyan beszéde és írása született, amelyek átfogó módon tükröznék nemzetfelfogása lényegét vagy legalább főbb komponenseit. Sem a Pesti Hírlapban, sem egyéb reformkori lapokban nem publikált, mert – talán kiterjedt baráti levelezésétől eltekintve – az ő politikusi alkatának nem az írás, hanem az élőbeszéd felelt meg leginkább, amelyet a parlamenti szócsaták során, a megyei gyűléstermekben, a baráti társaságokban oly sokszor alkalmazott briliáns módon. Nagyszabású beszédeket akkor sem igazán tartott, csupán „felszólalt”, hozzászólt az éppen vitatott kérdéshez.² Jól ismert kényelmessége is megakadályozta abban, hogy átfogó módon fejtsse ki álláspontját a polgári és a nemzeti átalakulás alapvető kérdéseiben. Nem kétséges, hogy elméleti felkészültségben, tettekkészségben vagy filozófiai, eszmei-ideológiai vértettségben Deák elmaradt a reformkori liberális ellenzék legkiemelkedőbb egyéniségei, Wesselényi Miklós, Kölcsey Ferenc vagy Kossuth Lajos mögött, Széchenyi Istvánról nem is beszélve.³ Rendkívüli emlékezőtehetsége viszont már jurátus korában kitűnt. Betéve tudta a Corpus Juris-t, a feudális magyar jog és a magyar országgyűlések állásfoglalásait, amelyeket képes volt – a modern, természetjogi érveléssel együtt – politikai céljai érdekében érvként hatékonyan felhasználni. Deák kiegyenlítésre törekvő taktikája ugyanis rendkívül hajlékony volt. Ezzel a – végcél szem előtt tartó, de mindig a lehetőségekhez igazodó, „lépésenként haladó” – taktikával nehezen lett volna összeegyeztethető átfogó politikai vagy nemzeti program (könyv vagy cikk formában történő) meg-

fogalmazása.⁴ Wesselényi, Kölcsey, Kossuth kényszerű távollétében nem véletlenül válhatott az 1839/1840. évi országgyűlés elsőszámú ellenzéki vezetőjévé, integráló személyiségévé.

Meglátásunk szerint közvetlen források (Deák saját gondolatai) és közvetett „bizonyítékok” (kortárs politikusok írásai) segítségével nemcsak megismerhető Deák 1848 előtti álláspontja nemzetről, nyelvről, a Magyarországon élő nem magyarokhoz való viszonyról stb., hanem rekonstruálhatók (korántsem végleges és teljesen kiforrott) nemzetfelfogásának pillérei, főbb komponensei is. Mivel Deák nemzetfelfogása valóban alapvető egyezéseket, hasonlóságokat mutat Wesselényi Kölcsey, Kossuth felfogásával, s mivel az ellenzéki magyar liberálisok szemléletében, politikájában az érdekegyesítés köztudottan centrális szerepet játszott, a vizsgálódást célszerű „tágabb értelemben vett nemzetfelfogás”-nak elemzésével kezdeni, hogy ennek alapján megismerhető legyen „szűkebb nemzetfelfogása” is.

Társadalmi érdekegyesítés és nemzetteremtés

Köztudott, hogy az 1830-as évek első felében kezdett körvonalazódni – elsősorban Wesselényi és Kölcsey jóvoltából – a magyar liberálisok politikai felfogásának talán legsajátosabb terméke, az érdekegyesítő politika gondolata, majd programja, amely a társadalom-átalakító és nemzetteremtő törekvések középpontjába a „nép nemzetbe emelésé”-t helyezte, mégpedig nem a meglévő nemesi kiváltságok és feudális „szabadságok” eltörlése, hanem a nemesi jogok „pórnép”-re való kiterjesztése révén. Wesselényi Miklós 1834-ben megjelent „Balítéletekről” c. műve a liberális ellenzéki gondolatok, s egyúttal az érdekegyesítő politika első összegzésének tekinthető.⁵ Az érdekegyesítést szorgalmazta Kölcsey Ferenc is a pozsonyi diétán 1834. november 10-én mondott utolsó nagy beszédében, amelyben a „szabadság és tulajdon” – közös érdekeket teremtő – fontosságára hívta fel a figyelmet. Ugyancsak jól ismertek 1835. februárjában a rendek előtt mondott búcsúbeszédének szavai is, amelyekbe a reformmozgalom két alapvető célkitűzését sűrítette össze: „*Jelszavaink valának: haza és haladás*”.⁶

Deák társadalompolitikája, érdekegyesítő társadalmi programja is elválaszthatatlan kapcsolatban állt nemzetfelfogásával, nemzeti, nemzetiségi kérdésben kialakított álláspontjával, sőt polgári átalakulást szorgalmazó egész tevékenységével. A társadalmi érdekegyesítés és a polgári nemzet kapcsolatáról is szólt az 1836. június 20-án beterjesztett követi jelentésében. Olyan törvények

meghozatalát szorgalmazta, amelyek „*jusst adjanak a népnek, hogy fekvő tulajdont szerezhessen és szabadságot adjanak a jobbágnak, hogy szabad alku mellett minden jobbági tartozásoktól örök szerződés által megválthassa magát; mert tulajdon és szabadság az iparkodásnak leghatalmasabb ösztönei, tulajdon és szabadság azon édes kötelekek, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazájának sorsához... S majd ha érdekeink nem különválva, hanem egy nemzeti közérdekben egyesülve fognak őrt állani a haza, király és törvény mellett, s együtt segítik elő az ország virágzását, akkor lesz betöltve az a kötelesség, melylyel hazánknak és önmagunknak tartozunk*”.⁷ A nemzeti lét és a társadalmi érdekegyesítés – európai méretű hatalmi perspektívába helyezett – összefüggéseit pedig már érett formában fogalmazta meg egy sógorának írott levelében 1842. november 10-én. Meggyőződése szerint a Magyarország önállóságát és nemzetiségét egykor fenyegető halálos veszély csak egyetlen eszközzel akadályozható meg: „*a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni a hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtával ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne*”.⁸ Ezeket a gondolatokat Deák egyébként már vármegyei politikusként is vallotta.⁹

A társadalmi érdekegyesítés indítékai

Az elmondottak ismeretében joggal vetődhet fel a kérdés, hogy az ellenzéki liberális politikusok milyen indítékokból szorgalmazták a jogkiterjesztést, a társadalmi érdekegyesítést, a nép nemzetbe emelését? Különösen az 1831-es koleralázadás után ott munkált bennük a jobbágyfelkeléstől, a társadalmi forradalomtól való félelem. Kölcsey Ferenc ezt teljes egyértelműséggel fogalmazta meg parlamenti felszólalásában 1833. február 9-én.¹⁰ Ugyanerre utalt Deák is előbb hivatkozott levelében, vagy abban az 1834. november 10-én mondott beszédében, amelyben azért szorgalmazta a jobbágyok tulajdonjogának megadását, mert ennek elmaradása esetén a jobbágyok eme ösztönös vágyának „*féktelen rohanása gátokat rontva kártékony lehetne*”.¹¹ A bécsi udvar népeket, nemzeteket megosztó, szembeállító politikája miatt is szükség volt arra, hogy Metternich kancellárékal szemben a magyar nemesi reformerek nyerjék meg és állítsák maguk mögé a jobbágyparaszti tömegeket. Tudták, hogy ezen múlhat a reformmozgalom sikere.¹²

A nemzeti egységre legalább ilyen veszélyesnek tartották a vallási-, osztály-, etnikai- és politikai megosztottságot, a társadalmat és nemzetet mérgező „rút viszály”-t. Deák erre már egy 1832. szeptemberi magánlevelében utalt. *„Mi is forrón óhajtjuk hazánk virágzásának kifejlését, mi is imádvá szeretjük polgári szabadságunkat, de aggódva féltjük a magyart, mert számra csekély, irigy és igazságtalan, ön kebelében hordozza tehát jövőendő veszélyének magvait”*.¹³ 1833. július 13-án a vallás ügyében felszólalva ismét arról beszélt, hogy: *„Nem is a külső erőszak fog egykor minket elnyomni, hanem belső egyenetlenség...”*. A nemzeti belső erő tartós hiánya esetén ugyanis *„a magyarnak egykor virágzást ígérő nagysága csak hiú gyermeki ábrándozás; akkor a nemzeti függetlenség csak szappanbuborék”*.¹⁴ A sérthetetlen szentség gyanánt tisztelt vallás-szabadság megadásától is a viszálykodás gyengülését remélte. 1836. évi követjelentésében *„az elnyomás és üldözés szülte vallásos felekezethezesség”*-et tartotta a polgári szabadság legveszélyesebb ellenségének.¹⁵ Négy év múlva ismét a nemzetet veszélyeztető vallási fanatizmust ostromozta. *„Jaj annak a nemzetnek, melynek a nép tömegét, vagy a hatalmasok kebelét fanatizmus foglalta el; dúlva van ott a nemzet boldogsága, gyűlölség a jelszó, s az üldözöknök léptein vérvonatok támadnak”*.¹⁶ Aggályosnak tartotta Deák a nemesség, illetve a nemesi nemzet megosztottságát, a képviselők körében dülő „pártviszályt” is, amely megnehezíti vagy ellehetetleníti a küldöttek nagy horderejű kérdésekben történő egységes fellépését, s ez által hátráltatja az ország haladását, a polgári és nemzeti célok megvalósítását. *„Mit lehet a törvényhozó hatalomtól várni – kérdezte aggódva 1832. február 20-án egy Vörösmarty Mihálynak címzett levelében –, ha majd egyetértés, sőt még közeledés sem leendő tagjai között, és a 49 megyének képviselői 49 különböző véleménnyel állnak elő?... Mert a magyarnak – fájdalom! – mindenkor viszálykodás és irigy ellenkezés valának nemzeti bélyege...”*.¹⁷

A napóleoni háborúk hatására Deák és liberális politikus társai felismerték, hogy jelentősen megváltozott a nemesség, illetve a jobbágyság honvédelemben betöltött szerepe, ami szintén indokoltá tette a jogkiterjesztést. Ezért tehát parlamenti tevékenysége kezdetén a jobbágyok birtokbírhatási jogának megadását nemcsak a természetjogra hivatkozva kérte, hanem honvédelemben betöltött szerepének megváltozása miatt is. Hajdanán ugyanis *„a magyar nemesség egyedül maga teljesítette mindazt, a mit teljesíteni legszebb, legszentebb kötelessége egy nemzetnek: a haza védelmét és a belső csendesség fentartását; tűrhetőbb, sőt nemesebb vala tehát azon büszkesége, hogy önvérével szerzett és egyedül védett jussait másokkal megosztani nem akarta”*.

Azóta azonban megváltoztak a külső viszonyok, „és most vajjon kinek folyik legtöbb vére Magyarország védelméért?” – tette fel a szónoki kérdést. S a válasz: a jogfosztott 8 millió magyar lakosnak!¹⁸

Pánszlávizmus és nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítés

Deákék azzal a veszéllyel is tisztában voltak, amely abból fakadt, hogy a rendi-nemesi nemzetből és a jogokból kirekesztett pómép nagyobb része, s egyúttal a magyar állam lakosságának több mint 50%-a, nem magyar ajkú volt. Ennek az aggodalmának már ugyancsak korán, 1832 őszén hangot adott: „aggódba féltjük a magyart, mert számra csekély” – írta barátjának.¹⁹ Tíz évvel később, egy Wesselényinek küldött levelében úgy ítélte meg, hogy a tágabb Magyarország 12 millióra becsült össznépességén belül az 5,5 millió körüli szláv népesség „az egésznek közel felét teszi ki”.²⁰ Fényes Elek ugyanekkor készült statisztikája sokkal kedvezőtlenebb helyzetet regisztrált. A magyar korona országaiban a magyarok aránya mindössze 37,4%, a szűkebb Magyarországon is csupán 44% volt.²¹

Deák és a magyar liberálisok aggodalmát csak fokozta, hogy a Magyarországán élő nem magyar népek értelmiségi vezetői – nem utolsósorban a magyar nyelvi törekvések hatására – is kezdték megfogalmazni nyelvi, oktatási, kulturális, majd politikai-területi követeléseiket, nemzeti igényeiket. Követőkre talált Ján Kollár „szláv kölcsönösség gondolat”-a és programja is.²² A „szláv nemzet”-hez tartozó „törzsek” (értsd: népek) tudományos, kulturális együttműködését szorgalmazó „kulturális pánszlávizmus”-on belül az 1830/40-es években kialakultak a konkrét irányzatok. A cseh František Palackýék által kidolgozott ausztrószláv program, amely a szláv többségű Habsburg monarchia szláv érdekek szerint történő átalakítását, föderalizálását célozta meg cseh vezetéssel, a szlovák vezetők között is visszhangra talált. Ludevít Gaj vezetésével megszületett a horvát illírismus – növekvően magyar-ellenes – programja is, amely a délszlávok horvát vezetéssel történő összefogására, kulturális-politikai egyesítésére irányult. A monarchia szláv népeinek körében a napóleoni háborúk óta erősödött a hatalmas szláv birodalom, Oroszország tekintélye és csodálata, amely olykor egyoldalú oroszimádatba is átcsapott. Megélénkültek a monarchia szláv tudósai és az orosz tudósok közötti tudományos, személyes kapcsolatok is, amelyeket az orosz kormányzat anyagilag is támogatott.

Széchenyi, Wesselényi, Deák vagy Kossuth tehát szorongással, fokozódó politikai aktivitással reagáltak ezekre az eseményekre. Megfelelő ellenintézkedések nélkül a magyarság létét látták veszélybe kerülni. A deáki nemzetfelfogás és nemzetiségi politika egyik fő meghatározója tehát a nemzeti lét veszélyeztetettségének hite és félelme volt, amely a szláv veszély némi eltúlzásával, s egyúttal ellensúlyozásának igényével párosult. A reformkori liberálisok ezt a szláv fenyegetettséget – szemléletüktől, politikai alapállásuktól függően – különbözőképpen élték meg, eltérően reagáltak rá.²³ Azt az eszmét, hogy a cárizmus által izgatott és igazgatott, az „északi kolosszus”-sal összehangoltan működő „pánszlávizmus” a monarchia és Magyarország első számú ellensége, a liberális politikusok körében főleg Wesselényi és Deák gyökereztették meg. A hangadó reformerek többsége azután jobbra az ő nézeteiket fogadta el.²⁴

A „szlávizmus” problémája a politikus Deáknál először 1840 tavaszán jelent meg a horvát–magyar viszony parlamenti vitája kapcsán. *„A jelen korban Európát egy általános slavismus törekszik elborítani – hangoztatta az országos ülés április 15-i vitájában –, különösen pedig a nyelvünk ellen fölkelt illyrismusnak fészke épen Horvátország, mely mozgalom nem annyira nemzetiségi, mint inkább az orosz kormányhoz szítás bélyegét viseli magán... ”*²⁵ Egy évvel később pedig – egy Wesselényinek címzett válaszlevélben, amelyben az „árvízi hajós” kérésére a hazai szlávok erősödő magyarelles izgatásainak kiváltó okairól mondott véleményt – határozottan állította, hogy nem született a horvátok nyelvét veszélyeztető, magyarelles izgatásaikra okot adó magyar törvény. Vagyis a horvátok csak színt keresnek, hogy *„szépítsék s leplezzék törekvésüket, csak ürügyöt, melylyel izgathassanak, de meg vagyok győződve: hogy céljaik mélyebbek és veszélyesebbek s az izgatásnak első forrása máshol van”*.²⁶ Deák állásfoglalása megerősítette Wesselényit abban, hogy a magyaroknak felrótt nemzeti elnyomás vádjai alaptalanok. A jogi paragrafusok mögé bújó Deák tehát nem tudott vagy nem akart tudomást venni arról a tényről, hogy – a magyar nyelv államnyelvvé tételéért folyó küzdelem utolsó szakaszában, különösen pedig az 1840-es évek első felében – magyar részről bizony jócskán történtek olyan, szláv érdekeket sértő és veszélyeztető, magyarosító intézkedések, amelyek több esetben joggal váltották ki az érintettek nemtetszését és növekvő ellenállását.²⁷

Jogkiterjesztés, nyelvterjesztés és nemzeti, nemzetiségi érdekegyesítés

A pánszláv és orosz veszélytől való félelem tehát nemcsak félelmeket szült, hanem magyarosító tettekre, cselekvésre is sarkallt. Megfogalmazódott az alapvető felismerés: a társadalmi érdekegyesítésen túl szükség van egy olyan speciális, nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítésre is, amely majd tartós kötelékekkel kapcsolja a magyarokhoz az országban élő nem magyar népeket is. Ellenkező esetben akár J. G. Herder komor jóslata is beigazolódhat a szlávok által körülölelt rokontalan magyarság beolvadásáról, eltűnéséről. Takács Péter egyenesen úgy látja, hogy Deák politikájának éppen ez, azaz a történelmi Magyarországon élő legszélesebb rétegek (magyarság megőrzése érdekében történő) megnyerése volt a legfontosabb célja.²⁸ Ennek érdekében a magyar liberálisok szükségesnek látták az „asszimilációs társadalmi szerződés” felkínálását, a „jogkiterjesztő asszimiláció” keretei közötti magyarosodást, illetve bizonyos magyarosító intézkedések foganatosítását is.

Wesselényi még jó szándékú naivitással kárhoztatta a keletről érkező, hódító ősök vétkes és hibás politikáját, akik a tőlük számosabb meghódított, valamint kettős – polgári és nemzeti – elnyomatásban tartott népeket kirekesztették az alkotmány és a nemzeti lét sáncai közül. Ellenségekké tették őket, ahelyett, hogy szövetségessé változtatták volna. A „bölcs cselekvésmód”-ot tehát abban látta, hogy „*a legyőzött lakosokat polgári s nemzeti jogok bírása malasztiban*” részesítsék. Teljesen természetesnek tartotta viszont, ha a hont fegyverrel szerző magyarság eme ajándék „*feltételül tulajdon, azaz magyar nemzetisége elfogadását teszi, s így polgári léte s alkotmánya jótételeiben s malasztiban részesítvén **polgárilag** és magyar nemzetiségét azokra átruházván **nemzetileg** egyesíti magával*”.²⁹

Wesselényihez hasonlóan Deák is két eszközt látta a még képlékeny, sokajkú magyar nemzettest megszilárdításának, a nemzeti önállóság védelmének, illetve a nemzethalál elkerülésének. „*Ha van még eszköz – írta sógorának 1842. november 10-én –, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlenegy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, **sem nemzetiség**, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét **nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához** (a kiemelések tőlem – K. L.), hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtával ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne*”.³⁰ Másfelől ő sem elégedett meg a nem magyarok önkéntes magyarosodásával. A magyar nemzet és nyelv védelmét összekapcsolta a magyar nyelvűség – törvényhozásra, közigaz-

gatasra, oktatásra stb. történő – széleskörű kiterjesztésével. Ez a szándék már parlamenti pályafutása kezdetén megjelent, amikor 1833. szeptember 4-én, a jobbágyok birtokbírhatása ügyében az ellenérveket a következőképpen szerelte le. *„Legfontosabb ellenvetés lenne talán az – hangoztatta az országos ülés vitájában –, hogy az idegen nyelvű és nemzetű vevők által nemzetiségünk veszélyeztetik. De hiszen én csak hazánk lakosairól szólok, s azoknak is, ha jussokkal bírni akarnak, a nemzeti nyelv tanulását és tudását kötelességükké kívánom tétetni, a mire, úgy hiszem egyébként is törekedik a törvényhozó hatalom”*.³¹ Egy jó évvel később, 1834. október 16-án a diéta országos ülésén nem támogatta azt az indítványt, amely a törvények magyar nyelven történő alkotásának elhalasztását javasolta mindaddig, amíg úgymond minden lakos meg nem tanul magyarul. A magyar nyelv terjesztésének egyik legjobb eszközét éppen a magyar nyelvű törvényhozás mielőbbi megvalósításában látta, *„mivel ez kettős ösztönt nyújt annak megtanulására”*.³² Nem véletlen tehát, hogy 1835. november 2-án az új uralkodónak, V. Ferdinándnak és az oszt-rák kormányzatnak a (törvények latin és magyar nyelven történő felterjesztésére vonatkozó) kompromisszumos javaslatát, pontosabban a latin nyelvű törvényalkotáshoz való ragaszkodásukat *„tyrannus cselekedetéhez”* hasonlította.³³ A következő év június 22-én, a Zala megyei követjelentésében is az első helyen tért vissza a nyelv és nemzetiség ügyére, erre a nemzeti lét szempontjából létfontosságúnak tartott témára. Az egyéb kérdésekben kompromisszumokra kész Deák teljes határozottsággal szögezte le, hogy *„a királyi válasznak jövődönket is megkötő tartalmát el nem fogadhattuk. Csak lebilincselte rabszolga köthet olyan alkut, melyben szabadságának egykori lehetőségéről is lemond, hogy sorvasztó lánczainak súlyán könnyíthessen; de a nemzet képviselői a nemzet legszentebb sajátja felett ilyen alkuba nem ereszkedhettek; nekünk egy előrelépésért honi nyelvünk egész jövődójét feláldozni szabad nem volt”*.³⁴

Deák tehát a magyar nyelvet a nemzet legszentebb sajátjának tekintette, amely kincsel játszani, alkudozni nem szabad. E mellett a „kincs” mellett a következő országgyűlésen is rendületlenül kitartott. A magyar nyelv ügye ugyanis az 1839/1840. évi diétán is fontos téma maradt. 1839. július 26-án az országos ülés vitájában a horvát követ azt javasolta, hogy a magyar nyelv tárgyában tervezett törvényjavaslat rendelkezései Horvátországra ne vonatkozzanak, vagy – ahogyan Zsedényi Ede gondolta – csak tíz év múlva terjedjenek ki. A vita végül is odáig fajult, hogy Deák, tőle szokatlan keménységgel, kétségbe vonta a horvátok külön nemzet voltát is, mondván: *„a horvát nem*

külön nemzet”! Ha ugyanis az 1741. évi 60. törvénycikk értelmében a horvátok „filiu nativi”, vagyis „mindenekben részek, szükséges, hogy mindenekben is magyarok legyenek...”! Noha ő nem osztotta azok véleményét, „akik talán azt gondolják, hogy a horvátokat valaha megmagyarosítják”, de a nyelvük iránt buzgólkodó horvátoknak mindenesetre azt javasolta, hogy „a holt latin nyelv helyett diplomatikus nyelvvé a magyart fogadják el”.³⁵ 1840. április 5-én az országos ülésen a porták kiigazítása kapcsán kirobbant vitában viszont, ahol újból terítékre került a magyar–horvát viszony kérdése is, már visszafogottabb álláspontot képviselt. Már nem ellenezte, hogy „Horvátország a nemzetiségét fel akarja tartani, sőt óhajtja és kívánja, hogy azt tartsa fel, de azt óhajtja, hogy a latin helyett a horvát nyelvet vegye be”. Ugyanakkor egy újabb felszólalásában igazságosnak tartotta a magyar nyelv buzgó terjesztésének erőltetését, amely – ellentétben a horvát vádakkal – szerinte nem veszélyezteti a horvát nyelvet és nemzetiséget.³⁶ Deák nyelvkérdésben követett addigi álláspontja tehát a horvátokat illetően kevesebb, mint egy esztendő alatt módosult. Megváltoztatta addigi radikális, nyelvterjesztő álláspontját. Más népek és nyelvek esetében viszont továbbra is szükségesnek látta a nyelvterjesztés törvényes eszközeinek alkalmazását. Elismerte a horvátok nemzetiség voltát, s azt is, hogy a latin nyelv helyébe Horvátországban a saját, horvát nyelv kerüljön.

A Zala vármegyei közgyűlésen 1840. július 27-én elmondott követjelentésében újból visszatért a magyar nyelv terjesztésének ügyére. A diéta pesti magyar színházról hozott döntését „a nyelv és nemzetiség terjesztése és a nemzet közóhajtása” szempontjából fontosnak tartotta. Nem tűrhető ugyanis, hogy „a magyar színház az idegen német mellett a magyar haza fővárosában mintegy zselléreskedjék, s a város... nem fogja mindig önkebelében az idegent a nemzeti felett pártolni”. Az erőltetés ugyan szerinte e tekintetben is káros és igazságtalan, mint ahogy a nemzet jövője szempontjából a pesti német színház fennmaradása is kedvezőtlen, mert „a mely honban még a főváros is gátot vet a nemzetiség kifejlődésének, ott a lakosok összessége csak nép marad, de nemzet soha nem lehet”.³⁷ Deák felfogásának ez az oldala tehát egyértelmű és világos. Pest – és tegyük hozzá: Magyarország – sokajkú lakossága csak akkor válhat magyar nemzetté, ha a magyar nyelvet elfogadja és beszéli. A magyar nyelv terjesztése érdekében ezért van szükség újabb törvényekre, iskolamesterekre és egyéb – nem erőszakos, hanem törvényes – eszközökre. Ezen nézetének Zala vármegye 1843. november 10-i közgyűlésén is hangot adott. A szabad királyi városok tanácskozásai kapcsán ugyanis szóba került, hogy a képviselők választásakor még mindig németül beszélnek. Deák nem látta ugyan helyénvalónak

azt, hogy „*aki magyarul nem tud, az a választási jogból kizárassék. Sok érdeket nem szabad sérteni, mert haladásunkat gátolja, s csak ingerültséget szül. A nemzetiség ügyében praecclusi terminust szabni nem fontos; a magyar nyelvvel élésre a polgárokat inkább privát capacitatio útján óhajtja vezéreltetni*”, tanítás és intézetek útján.³⁸ Vagyis a magyarosító intézkedések enyhébb, törvényes megoldásait továbbra is szorgalmazta, de nem helyeselte a durván sértő nacionalista türelmetlenséget.

A fentiek alapján világosan áll tehát előttünk Deák és a reformkori magyar liberálisok „asszimilációs társadalmi szerződés”-ének célja, lényege és értelme: a sokfelől veszélyeztetett magyarság, a magyar nemzet és állam erősítése, számbeli, anyagi és kulturális erőinek gyarapítása a jogkiterjesztés útján történő magyarosodás és magyarosítás révén. Deák Ferenc és liberális vezetőtársai felajánlották a nemzetből addig kirekesztett „nemtelen” magyaroknak és az országban élő nem magyaroknak a jogi, politikai egyenlőséget, a minden egyénre kiterjedő polgári és politikai szabadságokat, a társadalmi és a nemzeti befogadást. Feltételül szabták viszont a nyelvi, kulturális, nemzeti azonosulást, identitás-feladást, s – a nyelv és nemzet azonosításából következően – végső soron a teljes önfeladást, beolvadást. Vagyis Deákék nem az integrációra, hanem a nyelvi, kulturális, nemzeti homogenitásra törekedtek. A reformnacionalizmus képviselői végső soron nem kívántak megállni a közélet és az iskola magyarosításánál. A szemük előtt egy olyan magyar állam és nemzet képe lebegett, amelynek egyenjogú polgárai nyelvileg is egységesek, vagy amelyben a magyar elem legalább számszerűen, de abszolút súllyal van jelen.³⁹ Varga János gondolatát idézve: „*A nemzeté fejlődés feltételeinek tágitása minden etnikum számára azzal, amit a polgári szabadság az egyén számára jelent – ugyanakkor megelőzése annak, hogy a magyaron kívül más etnikum is saját kollektív jogokat bíró, külön nemzeté váljon az országban –, ebben állt a liberális nacionalizmus belső, áthidalhatatlan ellentmondása*”.⁴⁰

Erdély, Horvátország és a területi-politikai egyesítés

A polgári nemzet megteremtése, a magyar nemzet erőinek gyarapítása, a haza felvirágoztatása, valamint a nemzeti önállóság védelme szempontjából Deák igen fontosnak tartotta a történelmi magyar állam területi, közigazgatási, politikai (újra)egyesítését, a leválasztott vármegyék és területek visszacsatolását, élükön Erdéllyel. Szorgalmazta a különbözőképpen értelmezett horvát–magyar államjogi viszony tisztázását is. Ezért örömmel nyugtázta,

hog az 1836. évi 21. törvénycikk elrendelte az egykori Partium részeit képező Kraszna, Zaránd és Közép-Szolnok vármegyéknek, valamint Kővár vidékének a visszacsatolását (amelyet azonban a kormány 1848-ig nem hajtott végre).⁴¹ Erdély uniójának ügyét Wesselényi indította el, Deákék pedig – egyfajta nemzeti érdek- és erőegyesítés jegyében – már az első reform-országgyűlésen felkarolták a „két testvér haza” egyesítésének gondolatát, eredménytelenül. Az 1840. július 27-én készített követjelentésében ugyancsak fájalta, hogy *„Erdély, a testvér haza, melyet ugyanazon nyelv és nemzetiség, a szabadságnak ugyanazon buzgó érzete köt hozzánk, ... törvényes viszonyaiban Magyarországhoz még most sem csatoltatott; Galicia és mindazon tartományok, melyeknek visszaadását méltó joggal kértük, még most is el vannak tőlünk szakasztva...”*⁴² Öt év múlva Vörösmarty Mihállyal Erdélyben járt. Az őket üdvözlőknek válaszul mondott rövid köszönő beszédében Deák az unió szorgalmazásának okait is megjelölte. Erdélyt és Magyarországot *„egyazon anyahon két részének”* tartotta, amelyeket azonban elszakított egymástól a – *„minden bajaink fő oka”*-nak tekintett – pártviszály. Ha megszűnik a megosztottság, s ha *„egy összeforrt haza polgárai”* együtt munkálkodnak a közös cél elérésén, a haza felvirágzásán, akkor talán megszüntethető a magyarságot fenyegető még súlyosabb csapás is. A magyar nemzet ugyanis *„elszigetelve áll; bármerre tekintünk Európa-szerte, nincs nemzet, melyhez közös eredet, nyelv- vagy jellemrokonság csatolná”*.⁴³

Deák és a magyar országgyűlések számára egyébként a „horvát kérdés” nemcsak nyelvkérdést jelentett, hanem olyan közjogi, politikai kérdést is, amely az 1830-as évek végétől állandó viszályforrássá vált. A magyar liberális nacionalizmus ugyanis nem tartotta a horvát nemzet részének azokat a horvát többségű, de határokon túl élő horvátokat, akik összefüggő etnikai tömbben a Zala megyéhez tartozó Muraközben, Deák szűkebb páttriájában ugyanúgy megtalálhatók voltak, mint az Adriai-tenger partvidékén, a Száva-menti határörvidéken vagy az ugyancsak magyar vármegyéknek tartott három szlavón vármegyében (Szerém, Pozsega, Verőce). Ez utóbbiakat az illír nacionalizmus horvát, a magyar nacionalizmus viszont, Deákkal az élen, magyar megyéknek tekintette és – a visszakerült három bánáti megyéhez hasonlóan – az 1832/1836. évi országgyűléstől kezdve a visszacsatolásukat szorgalmazta.⁴⁴

A hivatalosan „társország” helyzetű Horvátországot a magyar felfogás a „kapcsolt részek” közé sorolta, miközben a sajátos különállással és municipális jogokkal rendelkező Horvátország kapcsolata Magyarországgal túlterjedt az egyszerű perszonalunió körén. Nem véletlen tehát, hogy az illír párt vezetői

igen érzékenyen reagáltak minden olyan magyar intézkedésre vagy követelésre, amelyekben magyar elnyomó törekvést véltek felfedezni. Ennek volt is némi alapja, mivel a magyar liberálisok – annak ellenére, hogy gyakorta hivatkoztak a hét évszázados magyar–horvát együttélésre – Horvátországot fegyverrel szerzett, meghódított „kapcsolt rész”-nek tekintették, s nem pedig olyan társult országnak, amely önként csatlakozott a magyar államhoz. Ebből a szempontból kiindulva tehát Deákék úgy vélhették, hogy a hódítóknak joguk van a meghódítottal szembeni bánásmódot saját akaratuk szerint megszabni. A történelem torz fintora, hogy az 1840-es évekre tehát a legfeszültebb viszonyba éppen azokkal a – nemzetnek is elismert – horvátokkal kerültek, akikkel szemben viszonylag szerény igényekkel léptek fel.⁴⁵

A Zala megye közgyűlése számára készített 1836. évi követjelentésében Deák helytelenítette azt a törvényt, „*mely szerint protestáns atyáinkfiainak Horvátországban lakni és javakat bírni nem szabad*”.⁴⁶ Azt is igazságtalannak tartotta, hogy a horvát képviselők a municipális jogokra hivatkozva utasították vissza azt az alsótáblai javaslatot, hogy Horvátország nagyobb mértékben járuljon hozzá a közös adóterhekhez.⁴⁷ Három évvel később, amikor az országgyűlésen ismét terítékre került az evangélikus vallás szabad gyakorlásának kérdése Horvátországban, a horvát követ a magyar kezdeményezést ugyancsak azzal hátrította el, hogy a magyar törvényhozásnak nincs joga Horvátország municipális jogainak megváltoztatására. Deák ezt igencsak furcsállotta. Meglátása szerint ugyanis: „*Ha Horvátországnak volna jussa törvényhozásunkhoz szólani, nekünk pedig nem volna jussunk az övékben befolyjni, akkor Magyarország volna alávetve Horvátországnak*”, s nem fordítva. Ez utóbbit ugyan nem mondta ki, de ez az érvelés nyilvánvalóan a magyar alávetési elméletre épült. „*Nincs Horvátországnak olyan jussa – folytatta –, mely nem volna tárgya törvényhozásunknak*”.⁴⁸ A horvát álláspont lényegét a következő évben Miksich Miklós fogalmazta meg az országos ülésen, ahol a vita a porták kiigazításáról és az adóterhek igazságosabb elosztásáról folyt. Szerinte a magyar javaslat csak akkor lenne jogosult, ha „*az osztó részek ugyanazon ország részei*” lennének. Már pedig – olvasható a napirendhez fűzött magyarázatban – „*Horvátország nem része Magyarországnak; azt lehetne ugyan mondani, hogy Horvátország a magyar szent koronához tartozik, de tudva van, hogy nem mint az országnak része tartozik oda*”. A vitában megszólaló Deák kétségbe vonta Horvátország önálló „ország” voltát és „társország” státuszát. Ez utóbbi ugyanis csak föderációkra jellemző, „*a melyeknek ugyan egy közös céljuk van, de egymástól függetlenek*”. A helyzet viszont az, hogy „*több*

kapcsolat van... Magyar- és Horvátország közt, mint társországok között;... Horvátország tehát nem társország, hanem kapcsolt rész. Ebből a többi ideák különbsége is folyik”.⁴⁹ A nyelvkérdésben viszont engedett korábbi merev álláspontjából és elfogadta, sőt javasolta, hogy a latin nyelv helyébe ne a magyar, hanem a horvát nyelv lépjen. Ezért cserébe viszont azt kívánta, hogy *„ne kívánják, hogy Horvátország egy olyan kiváltságos ország legyen, melynek kapcsolata nekünk csak árt, és nem használ”*.⁵⁰ Egyfajta alku felkínálásáról volt itt szó! Deák elismerte a horvátokat nyelvnemzetnek, de különálló társországnak nem, csupán Magyarországhoz tartozó olyan kapcsolt résznek, amelyre a magyar országgyűlés törvényhozó jogköre kiterjed, beleértve a nyelvi törvényeket is. Ebből a szemszögből nézve valóban igaztalannak látszott az a horvát állítás, hogy a magyar nyelvet rá akarják erőszakolni az országra. Deák másként vélekedett. *„A mit kívánunk nem erőltetés, hanem igazság, a mult országgyűlés következtében történt, reactiót nem szülhet...”*.⁵¹ Nem így történt. A következő években a horvát–magyar kapcsolat teljesen elmeresedett.

Nemzeti önállóság és hatalmi érdekegyesítés

A magyar nemzet szabadsága, önrendelkezése, Magyarország alkotmányos önkormányzatának biztosítása szempontjából Deák talán még a területi-politikai egyesítésnél is fontosabbnak tekintette a hatalmi érdekegyesítést, különösen pedig Magyarország és az örökös tartományok államjogi viszonyának tisztázását, ami igazán időszerűvé I. Ferenc 1835-ben bekövetkezett halála, és az őt követő V. Ferdinánd megkoronázása után vált (aki mint osztrák császár első, ám mint magyar király ötödik volt a sorban). Gergely András az 1835-ben kirobbant „címhasználati vitá”-ban Deák Ferenc egyéni politikai vállalkozásának és sikerének tartotta, hogy sikerült elérnie azt, hogy az új uralkodó magyar királyként a címében ne az I. Ferdinánd megnevezést használja. A címbeli különbségtétel Deák számára azt fejezte ki, hogy Magyarország nem része az 1804-ben alapított Osztrák Császárságnak.⁵² *„Magyarország független az ausztriai császárságtól”* – szögezte tehát le 1835. május 29-én.⁵³ A magyar–osztrák viszonytal kapcsolatos álláspontját szeptember 4-én bővebben is kifejtette. A Pragmatica Sanctióra hivatkozva tagadta Magyarország „egészítő rész” jellegét, hiszen ez *„hazánk önállóságával teljességgel össze nem illeszthető magyarázat”*. Véleménye szerint *„mi magyarok nem csak függetlenek vagyunk a nevezett és a többi örökös tartományoktól, hanem része sem vagyunk az ausztriai császárságnak, mégpedig semmi tekintetben”*.⁵⁴

A nemzet szabadságának védelme egyébként már a letiport lengyelek érdekében 1833. november 23-án az országos-ülésem mondott beszédében megjelent. Miközben részvétlenséggel vádolta egyik követtársának ama egykedvű kijelentését, hogy „*nemzetek lesznek és nemzetek vesznek*”, s miközben emlékeztette a Napóleont legyőző szövetséges hatalmakat arra, hogy nem is oly rég magukat még „szabadítónak” nevezték, taktikusan azt is szorgalmazta, hogy a magyaroknak, „*kik szabad alkotmányuk édes gyümölcseit igazságos fejedelmük bölcs kormánya alatt nyugodtan használják*”, fel kell emelniük szavukat a lengyel szabadság védelmében. Ám a diplomatikus szóvirágok ellenére a beszéd vége keményen csattant. A lengyel és a magyar szabadság együttes védelmévé magasodott annak megfogalmazásával, hogy „*szabadság nélkül tiszta és állandó boldogság nem lehet*”.⁵⁵

1834-ben többször is kifejtette liberális meggyőződését a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, illetve a fejedelem viszonyáról. Eszerint a fejedelemnek (mint a végrehajtó hatalom fejének és a törvényhozás egyik részének) nincs joga a törvényhozó testületet megdorgálni, mert ezzel a nemzet méltóságát, az ország szabadságát és függetlenségét sérti meg. Megfogalmazta azt a – nemzetelméleti szempontból is igen fontos, természetjogi és szerződéselméleti megalapozottságú – gondolatot, miszerint „*nem a fejedelem ad a nemzetnek jussokat, hanem a nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása*”.⁵⁶ A szókimondásáért perbefogott Wesselényi egyik védőjeként a szólásszabadság védelmét is összekapcsolta a nemzet szabadságának ügyével. 1835. augusztus 5-én például a következőképpen érvelt. „*Szabad alkotmányú országban a polgárok természeti jussait csak világos törvény korlátozhatja, a szabad szólás pedig mind az egész nemzetnek, mind az egyes polgároknak természeti kétségtelen igazuk...*”. A szabadon szóló ember tehát „*az önjussában a nemzet közös jussát gyakorolja; ha tehát ebben... gátoltatik, vagy... fenyték alá vonatik, ő benne a nemzet közös jussa van megsértve*”.⁵⁷ Igaza van tehát Molnár Andrásnak, aki – Deák június 16-án mondott beszéde kapcsán – azt állítja, hogy Wesselényi ügyét közügyé, a szólásszabadság „nemzeti jussát” ért sérelemmé nyilvánította.⁵⁸

A fentiek ismeretében már csak annak tisztázása van hátra, hogy mit értett Deák az (osztrák–magyar államjogi viszony taglalásakor) oly sokszor használt nemzet, illetve állam szabadsága, függetlensége kifejezések alatt? Gángó Gábor közelmúltban megjelent tanulmánya a következőképpen értelmezi a „függetlenség” kifejezést. „*Deák 1848 előtti szóhasználatában a „függetlenség” szó természetesen nem úgy értendő, hogy a magyar nemzet (netán: a nemzet-*

állam) független intézmény (szuverén) volna, hanem úgy, hogy a politikai közösség „független”, ami egyszerűen annyit tesz, hogy **létezik, fennáll** – maga állítja fel a maga számára az intézményeket, a kényszerítés és az engedelmesség szabályait”.⁵⁹ Az 1847-ben közzétett liberális Ellenzéki Nyilatkozat Magyarország szabadságát és függetlenségét az 1790. évi X. törvénycikk értelmében fogta fel. A nyilatkozat, amelyet végső formába Deák Ferenc öntött, teljesen világosan és egyértelműen fogalmazott: „... szorosán ragaszkodunk az 1790-ki X. törvénycikkhez is, melynek világos rendeletében az esküvel szentesített fejedelmi szó biztosítja nemzetünket: hogy „Magyarország szabad ország, s egész törvényhozási rendszerében független; tehát semmi más országnak vagy nemzetnek alá nem rendelt”.⁶⁰ Ebben a nagyobb részt negatív megközelítésben tehát benne van egy újabb lényegi elem: az állam és a nemzet függetlenségének, alávetettségének hiánya (nem létezése), amelynek megőrzésére, illetve megvalósítására Deák oly következetesen törekedett (például a címhasználati vitában). Gángó Gábor szerint Deák egész politikájának éppen ez, vagyis a „magyar politikai közösség” létezéséről szóló jogi kiindulópont volt a leglényegesebb, változatlan alapelve.⁶¹ Ebből következett, ennek rendelődött alá nemzetfelfogása ugyanúgy, mint az osztrák–magyar együttélésről kialakított álláspontja, geopolitikája vagy hatalmi érdekegyesítésről kialakított koncepciója.

Deák ragaszkodása a magyar állam és nemzet szabadságához, függetlenségéhez korántsem jelentette tehát a magyar–osztrák birodalmi kapcsolatok megszüntetésének szándékát, ellenkezőleg. A magyar reformellenzék más reprezentánsaihoz hasonlóan ő is ragaszkodott a történelmileg kialakult dinasztikus kapcsolatok fenntartásához, külpolitikai, de geopolitikai megfontolásokból sem törekedett a birodalomtól való elszakadásra. Deák geopolitikai alapelve, amely mögött ugyancsak a „magyar politikai közösség” rejlett, ugyanis a következő volt: „ha Ausztria nagyhatalmi állása többé nem is szükségszerű Európa számára, feltétlenül szükséges Magyarország számára”.⁶² Ennek azonban az ellenkezője is igaz. Deák szerint ugyanis nemcsak a független Magyarországnak van szüksége Ausztriára. Ausztriának talán még nagyobb szüksége van, illetve lehet az erősödő magyar nemzetre!

Erről tanúskodik az a Széchenyi Istvánnak (1841. március 20-án) írott levele, amelyben egyebek között azt fejtegette, hogy az osztrák kormány következetlen politikája ellenére Magyarország haladását elfojtani már nem lehet, „mert a haladás mélyen érzett nemzeti közszükséggé vált”. Majd megfogalmazta hatalmi érdekegyesítő politikájának – meglátásunk szerinti – lényegi

elemét. Meggyőződéssel vallotta, hogy *„kifejlődésünket elősegíteni volna érdekében Ausztriának, mert csak kifejlett nemzetiségünk és azon erkölcsi erő, melyet a kifejlődés ad nemzetünknek, lesz képes megóvni egyszer Ausztriát éjszagnak óriási hatalmától; s amely pillanatban mi megszűnnénk nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon pillanatban Ausztria önállása mások kegyelmétől függ”*.⁶³ Néhány nappal később, amikor Wesselényi kérésére levélben mondott véleményt a „szláv kérdés”-ről, újból visszatért a témára. Ezúttal azonban nem az európai hatalmi politika szemszögéből vizsgálódott. Kiindulópontja a szláv többségű Habsburg Monarchiára, illetve a Magyarországra leselkedő szláv és orosz veszély volt. Fejtegetése végén ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy a bécsi kormánynak érdekében áll az osztrák birodalomra is végveszélyt jelentő szláv túlsúllyal szemben fellépni és a monarchia biztonsága, és függetlensége felett őrt álló magyar nemzet emelkedését elősegíteni. A szláv népek és az ortodox, valamint unitus vallásúak létszámának adatai ugyanis *„már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan ön érdeke ellen vétkezik, mert csak ez áll őrt az egész Monarchia biztonsága mellett s a melly órában a magyar megszűnik nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása...”* is.⁶⁴

Az osztrák–magyar viszonytal, illetve a birodalom és Magyarország helyzetével, lehetséges perspektíváival kapcsolatos politikai nézeteit legátfogóbban sógorához, Oszterhuber (Tarjányi) Józsefhez írott, 1842. november 16-i keltezésű levelében fejtette ki. Meglátása szerint az európai hatalmi helyzet, különösen pedig az orosz és porosz terjeszkedés, nem különben a monarchián belül erősödő szláv és illyr mozgalmak, komoly veszély jelentenek az ausztriai monarchiára és az uralkodóházra. Létértékük lenne tehát nemcsak ezen *„nagy testnek együtt maradása”*, hanem a veszélynek csírájában való elfojtása is.⁶⁵ Ha valamikor *„az éjszagnak óriási hatalma, melly naponként inkább terjed és erősödik az austriai tartományokban is, elborítja, semmivé teszi ezen birodalmat”*, az orosz expanzió Csehországnak és a többi szláv tartománynak csak előnyére válhatna. Egy megrendítő orosz–osztrák háborúnak ugyanis Európa asszisztálásával olyan béke vetne véget, *„melly az ausztriai szláv tartományokból vagy egy országot vagy egy szövetséges hatalmat alkotna”* a legfejlettebb Csehország dominanciája mellett.⁶⁶ Ebben a helyzetben pedig *„Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállásukra s*

nemzetiségökre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna?” Egy ilyen politikai osztozkodásnál „úgy bánnának velük, mint tört számokkal, s oda vetnének bennünket, ahová mintegy adjustatio (igazítás – K. L.) gyanánt jobbnak látnák”. Míg tehát a cseheknek nincs mitől félniük, addig egy ilyen történelmi szituáció „mi nálunk nemzeti önállásunkra nézve halált hozó lehet”.⁶⁷ Az osztrákoknak és a magyaroknak tehát kölcsönösen szükségük van egymásra.

Az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozat végül is az alábbiakban foglalta össze Deák és az ellenzéki liberálisok hatalmi érdekegyesítő-érdekiegyenlítő politikájának lényegét: „Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének és biztos fennállhatásának érdekeivel ellentétbe hozni;... Készek vagyunk mi az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyújtani...”. Ha pedig „az ausztriai örökös tartományok... az alkotmányos nemzetek sorába lépnének,... érdekeink s az ő érdekeik... könnyebben kiegyenlíthetők lennének, az összes birodalom egyes részeit nagyobb érdekegység, több kölcsönös bizalom kötné össze, és ez által a monarchia szellemi és anyagi erejében gyarapulva, biztosabban daczolhatna az idő s ellenséges körülmények egykor bekövetkezhető viharáival”.⁶⁸

A „politikai nemzet” deáki felfogása

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy Deák 1848 előtti nemzetfelfogását szélesesen értelmezve, ahhoz az érdekegyesítés gyakorlati feladatai felől közelítve, alapvetően beszédeire és baráti levelezésére támaszkodva vizsgáljuk meg álláspontját. Már csak Deák szűkebb értelemben vett nemzetfelfogásának – még nehezebb feladatot jelentő – rekonstruálása, feltárása maradt hátra. Azokról a nemzetelméleti, ideológiai, szemléleti elemekről, komponensekről van szó, amelyekre – mint egyfajta elméleti bázisra – támaszkodva a politikus Deák érvelt, programot alkotott a polgári haladás és a nemzeti „függetlenség” alapvető kérdéseiben. A vizsgálódás persze könnyen elintézhető volna például annak megállapításával, hogy Deák – aki ráadásul átfogó politikai elméletet sem alkotott – nemzetfelfogása a „magyar politikai közösség”-re vonatkozó ismert álláspontjának volt alárendelve. Kényelmes megoldásnak tűnne megmaradni annál a szintén igaz, de ugyancsak sommás megállapításnál is, hogy – lényegét tekintve – Deák szűkebb értelemben vett nemzetfelfogása is megegyezett politikustársainak, Wesselényinek, Kölcseynek vagy Kossuthnak az „egy politikai nemzet”-ről vallott nézeteivel, amelyekben szervesen-

szervetlenül keveredtek a modern nemzetfelfogásba is beépülő, történelmi jogokra hivatkozó „feudális nemzet”-tel, valamint a francia típusú „állam-nemzet”-tel és a német típusú „nyelvnemzet”-tel kapcsolatos szemléleti, felfogásbeli elemek.⁶⁹ Csakhogy e komponensek súlya, egymáshoz viszonyított aránya az egyes személyeknél más és más volt. Ráadásul attól függően, hogy az adott reformkori politikus a „haza” vagy a „haladás” kérdéseiről mondott-e véleményt, a három különböző nemzetfelfogás – amelyeket ráadásul az 1830-as években még külön-külön is definiáltak – viszonya még egy személy nézetein belül is jelentősen különbözhetett!

Itt csupán jelezni kívánjuk, hogy már az 1790-es években megszületett „*kedves kenyeres földjeink*”, a Magyarhonban élő népek magyarrá tételének vagy visszatérítésének igénye, illetve az idegeneknek „fogadott magyarok”-ká tétele, mert „*az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhhez hal*”.⁷⁰ Ezek mögött az igények mögött az 1840-es évek elejére kiformalódó modern magyar nemzetfelfogásba – amely tehát a magyaron és a horváton kívül minden más etnikum nemzeti létre való jogát tagadta – alapvető komponensként beépülő feudális államnemzeti szemlélet állt, amelyet rendszerint a „hódításelmélet”-tel támasztottak alá. Kovács Endre gondolatát idézve: „*a régi, feudális magyar nemzetfogalom él tovább a politikai nemzet, az államnemzet XIX. századi értelmezésében*”.⁷¹ Az alávétési teóriára épülő „nemesi nemzet” tovább élő elemei, váltakozó erősséggel ugyan, de mindegyik liberális reformer gondolkodásába beépültek.

Jól kimutatható ez a költő Kölcsey alapvetően nyelvnemzeti felfogásában is.⁷² A rendek által megválasztott képviselő viszont – gyönyörű „Parainesis”-ében, amelyben a „rendi nemzet” legnemesebb hagyományai éltek tovább – arra intette Kálmán öccsét, hogy neki, mint a nemzet nemesi tagjának az életét előre meghatározza az a körülmény, hogy „*az igazgatásra befolyással bír. Meggyűléseink a nemzet mindegyik tagjának nyitva állnak, mindegyik szavat emelhet ott, s lelki erejének mértéke szerint a sokaságra munkálhat*”.⁷³ Említettük már, hogy Kölcseytől eltérően Wesselényi „Szózat”-a – Szekfü Gyula szerint meghatóan naiv, de egyúttal szívből jövően őszinte módon – bírálta, ostromozta a „nemesi nemzet”-et.⁷⁴ Ezzel egyidejűleg viszont a modern „politikai nemzet” alapjának is megtette a „nemesi nemzet”-et. Erre a feudális alapra építette rá a magyar nyelv nemzetalkotó szerepéről vallott „nyelvnemzeti” nézeteit ugyanúgy, mint – ezeknek alárendelten – az állam területén élő nem magyarok (magyarokkal együtt élvezett egyéni, és közéletre ki nem terjedő, lényegében a nyelvhasználat magánszférájára leszűkített) „nemzetiségi” szabadságjogait.⁷⁵

A feudális jogot és törvényeket kitűnően ismerő és alkalmazó Deák nemzetfelfogásában a feudális nemzethez való viszony ugyancsak kettősséget mutatott: érvelésében hol támaszkodott rá, hol pedig bírálta azt. Némi leegyszerűsítéssel megállapítható, hogy például amikor az osztrák kormányzat törvény- és jogsértő intézkedéseit bírálta, vagy amikor a magyar nemzet törvényes szabadságát és függetlenségét védte (például a címhasználati vitában) az abszolutisztikus törekvésekkel szemben, vagy ha a magyar főrendek haladást gátló, maradi álláspontját ostromozta, a jogvédő Deák többnyire a „feudális nemzet” platformjára helyezkedett. Ha viszont a „nemtelenek” nemzetbe való befogadásáért, a polgári „szabadságokért” vagy a kirekesztő jellegű „nemesi nemzet” befogadóvá tételéért emelte fel szavát, akkor – a természetjogra, a szerződéselméletre, a hatalmi ágak szétválasztásának modern elméleteire stb. hivatkozva – gyakorta bírálta a hagyományos felfogást, s esetenként túl is lépett rajta. Említettük, hogy már parlamenti szereplése kezdetén rámutatott a hont elfoglaló és a hon védelmét évszázadokon át egyedül teljesítő nemesség legszentebb kötelességére. Ez idáig érhetőnek tartotta, ha a kb. 400 000 főt számláló nemesség *„önvérevel szerzett és egyedül védett jussait másokkal megosztani nem akarta”*. Csakhogy a viszonyok időközben megváltoztak. Megváltozott a 8 milliónyi jogfosztott népesség honvédelemben betöltött szerepe is. Ezért szorgalmazta a nemesi nemzetfelfogáson való túllépést.⁷⁶

Másfelől viszont az is igaz, hogy a magyar „politikai közösség” meglétéből kiinduló Deák Magyarországot évszázadok óta „szabad alkotmányú ország”-nak, olyan „polgári társaság”-nak tartotta, amelynek vannak belső törvényei, bár a privilégiumokat ezek *„csak reánk nemesekre nézve biztosítják”*.⁷⁷ Az 1830-as évek közepén a nemzetnek ezeket a feudális szabadságait látta veszélybe kerülni. Ezek védelméért azután ugyanúgy igyekezett mindent megtenni, mint ahogyan azért is, hogy a pozsonyi diétán a „nemzet” képviselői a milliós tömegek számára is *„boldogító törvényt alkossanak. Nyugtató bizodalommal csüggödték rajtunk a nemzet minden osztályai, kezünkbe tették küldőink a haza közügyét, és különösen kezünkbe tették sorsát azon népnek, melynek itt szólni nem szabad, de mely... tőlünk várja leginkább boldogítását”*.⁷⁸ Érdemes megfigyelni, hogy Deák itt is, más esetekben is, ezt a 400 000 főt számláló nemesi nemzetet, vagyis a parlamenti képviselőkkel rendelkezőket nevezte (több-kevesebb következetességgel) „nemzet”-nek, megkülönböztetésül a nemzet másfajta – „nyelvnemzeti” vagy „államnemzeti” – értelmezéseitől. A nemesek és nemtelenek együttesen alkották a „hazá”-t, a „hon”-t. A képviselőkkel nem rendelkező, adózó és jogfosztott milliókat „nép”-nek nevezte.

Ezekről a kategóriákról pontosan megkülönböztette a „nemzetiség” fogalmát, amelyet nemzetfelfogása másik fő komponensének, a herderi ihletésű nyelv- vagy kultúrnemzetnek a megjelölésére használt. Deák ugyanis közvetlen kapcsolatot látott a nemzeti önállóság és a magyar nyelvűség fennmaradása között: *„nemzeti önállóságunk fennmaradása nyelvünk sorsával válhatatlan kapcsolatban áll”* – olvasható a Zala vármegye közgyűlése számára összeállított 1836. évi követjelentésében.⁷⁹ Egyedül ez – és a négy évvel későbbi – követjelentés tanúskodik közvetlenül Deák erős nyelvnemzeti kötődéséről. Nem véletlenül kezdte előbbi jelentését is éppen ezzel. *„Első, miről szólnunk kötelesség s önkeblünk legforróbb érzete ösztönöz, nyelv és nemzetiség; mert ezek a nemzet legszentebb tulajdonai s legféltőbb kincsei”*.⁸⁰ Megfigyelhető, hogy a „nemzetiség”-et igen következetesen mindig a magyar nyelvvel összekapcsolva említi! Ez a megállapítás az 1840. évi követjelentésére is igaz. Nem árt még egyszer rámutatni arra a – téma szempontjából fontos – mozzanatra, hogy a német nyelvű színház mellett felállítandó pesti magyar színház kapcsán kifejezte ama reményét, hogy Pest városának hatósága *„nem fogja mindig önkebelében az idegent a nemzeti felett pártolni”*, hiszen *„a mely honban még a főváros is gátot vet a nemzetiség kifejlődésének, ott a lakosok összessége csak nép marad, de nemzet soha nem lehet”*.⁸¹ Meggyőződése szerint a sokajkú és kultúrájú Magyarországon egyedül csak a magyar – és esetleg a horvát – nemzetnek lehet saját nyelven alapuló „nemzetisége”. Az összes nemzeté válni készülő népnek Magyarországon, amelynek 1844-től az államnyelve is a magyar volt már, csupán „népiség”-e lehet. 1848 előtt Deák egyedül az 1845-ös – már ugyancsak említett – erdélyi beszédében kísérelte meg definiálni a magyar nyelvnemzetet. E szerint a nemzet sajátja, hogy *„elszigetelve áll; bármerre tekintünk Európa-szerte, nincs nemzet, melyhez közös eredet, nyelv- vagy jellemrokonság csatolná”*.⁸² A beszédben magyar–magyar kapcsolatról van szó. A magyar nemzet tehát itt nem elsősorban politikai, hanem olyan nyelvi makro-közösség, amelynek legfontosabb – szubjektív és objektív komponenseket egyaránt tartalmazó – alkotó elemei: a közös eredet, a közös nyelv- és a jellemrokonság.

A fent említett terminusok közötti különbségtétel szempontjából, de Deák nemzeti koncepciójának megértése szempontjából is, különös figyelmet érdemel a Kisfaludy Társaság 1841-es költészeti pályadíja, amelyet a „nemzet” és a „nép”, illetve a „népiség” és a „nemzetiség” mibenlétének eldöntésére tűztek ki. Szontagh Gusztáv, aki a bírálók egyike volt, a következő megkülönböztetéssel szolgált. *„A magyar nemzethez tehát honunkban a tót, oláh stb. szint-*

*úgy hozzátartozik mint a magyar, de nem a magyar néphez. A nemzet lényeges bélyege független állodalom (állam – K. L.) és haza. Ha ez megdöntetik... elenyészik a nemzet is... de a nép azért meg nem semmisül... ez fennáll míg nyelve él... Azon népnek, mely az állodalmat alkotta saját nemzetisége van, a többieknek kölcsönzött; ellenben mindegyik bír saját népiséggel. Hazánkban p. o. nincs tót nemzetiség, de igen tót népiesség... A saját nemzetiséggel bíró nép nyelve, ... igenis a nemzet nyelve, csak ez lehet nemzeti, azonban az állodalom s iskola nyelve idegen is, a nélkül, hogy a nemzet, mint olyan, megszűnne... ”.*⁸³

Deák Ferenc már országgyűlési pályafutása kezdetén hitet tett modern államnemzeti meggyőződéséről is. Az alsótábla 1833. november 10-i országos ülésén a polgári és a nemzeti haladás egymást feltételező kapcsolatából indult ki. Meggyőződéssel vallotta, hogy *„csak ott igazán boldog és virágzó a haza, hol a földet szabad kezek művelik; ott erős a nemzet, hol szabad kezek védik a tulajdont és függetlenséget”*.⁸⁴ E szerint tehát a nemzet jólétének és nagyságának alapját az egyén szabadsága és gyarapodása képezik. Arra a – „nemzet-állam”, „államnemzet”, „politikai nemzet” szempontjából – igen fontos dologra is rámutatott, hogy *„az egyes polgárok (kiemelés tőlem – K. L.) boldogságából kellene kifejlődni a nemzet nagyságának”*. Beszédei között mindössze ez a rövid, de igen fontos utalás tanúskodik direkt módon a „fiatal Deák” liberális-nacionalista nézeteiről, modern államnemzeti felfogásáról. Ismeretes, hogy a „francia típusú nemzetfelfogás” híveinek értékrendjében a csoport-, illetve makro-közösségi érdekek a szabad, politikailag-jogilag egyenlő polgárok érdekeinek voltak alárendelve.

Deák – polgári átalakulással összefüggő – alapállása akkor is liberális maradt, amikor megkezdődött, majd néhány év múlva megtörtént a szemléleti fordulat: az egyéni érdekek és szabadságok alárendelése a vélt vagy valós nemzeti érdekeknek. A nemzeti érdekek és értékek kezdtek túlsúlyra jutni a polgári haladás feladataival szemben. A nemzeti érzés gyors fejlődését mutatta, hogy tíz év múlva Wesselényi „Szózat”-a már harcba szállni kényszerült azzal a „nem kevesek” által képviselt veszéllyel, amely a nemzetet, a nemzeti érdekeket hajlamos volt *„fő s egyedüli cél gyanánt tekinteni”*, s annak oltárán a *„polgári jólétet, szellemi s anyagi kifejlődést, alkotmányos... viszonyokat feláldozni”*. Pedig Wesselényi (vagy – részben – Deák) szerint éppen fordítva áll a dolog. A (túl)buzgó nemzeti érzés *„polgári állodalomban nem fő cél, hanem a fő célnak, tudniillik a szellemi s anyagi jólét... kifejtésének, biztosításának s mentől többekrei kiterjesztésének alárendelt cél s arra fő eszköz”*.⁸⁵

Deák „politikai nemzet”-felfogásában a modern nyelvnemzet és állam-nemzet valóban a nemzet feudális alapzatára épült. Az előbbi kettő az utóbbi tovább élő elemeivel itatódott át. Mindhármát a „magyar politikai közösség”-ről vallott nézetei fonták keretbe. A nemzet három komponense nagyjából arányosan egyenlítődt ki (az egyéb tekintetben is kiegyenlítésre törekvő politikus szemléletében). Az államnemzet esetében is törekedett arra, hogy fogalmilag is megkülönböztesse a „nemzet”-től és a „nemzetiség”-től, bár a régi és az új államnemzet közötti átfedés olyan mértékű, hogy esetenként nehézséget okoz annak eldöntése, hogy pl. a „magyar nemzet” terminus mögött melyik is rejlik inkább. Deák ugyanis a – soknyelvű és etnikumú, szabad és jogilag egyenlő polgárokból álló – új politikai közösség megjelölésére többnyire a „magyar nemzet”, „haza”, „közös haza”, „Magyarország” terminusokat használta.

Befejezésül megállapítható, hogy Deák Ferenc nemzetfelfogása és politikai hitvallása szerint a hont elfoglaló, államot alapító és azt fegyverrel megtartó „nemzet”, ez a múltban is javarészt magyar nemesi vezetésű és nyelvű „natio”, a jelenben és a jövőben csak úgy lehet igazán boldog, nagy és szabad, ha levetkőzi „*a lerokadt feudalizmusnak hajdan csillogó rongyait*”, amelyek elszigetelik a hazát Európa művelődésétől.⁸⁶ A „nemzet” megújuló nagyságának tehát az egyes polgárok boldogságából kell kifejlődni. Az egykor csak nemesekre korlátozódó jogok kiterjesztése révén jön létre a „magyar nemzet”, az a magyar vezetésű és államnyelvű, soknemzetiségű, független „magyar politikai közösség”, amely a – nemesi származású vagy kötődésű – reformellenzék mozgalmának jóvoltából az alávetett „nép”-ből, a „lakosok”-ból szabad és boldog polgárokat, és modern nemzetet teremt. Ez a feudális alapokon nyugvó „politikai nemzet” tehát a „népiség” és az anyanyelv szempontjából ugyan – legalább is átmenetileg – még heterogén, de „nemzetiség”-i és államnyelvi szempontból egységes, homogén. Deák és liberális politikustársai hitték és vallották, hogy az állam a nemzeté, a nemzetnek pedig, amely a magyar ősök történelmi „juss”-a jogán csak magyar lehet, egynyelvűnek és egyszokásúnak kell lennie. Reményeik szerint az érdekegyesítés és jogegyenlőség hatására kibontakozó asszimilációs folyamatok eredményeként idővel megszűnnek majd a népi, nyelvi, kulturális, szokásbeli és egyéb különbségek, s megvalósul az „egy nemzet-egy állam-egy nyelv-egy haza” – számukra ideálisnak tűnő – állapota. Ezt a sok feszültséggel és konfliktussal járó „egy politikai nemzet” felfogást vallotta azután Deák a későbbi években-évtizedekben is.